

Tanulmány

Havasi Benigna

A német diktatúrák nyelve

A német szókincs náciatlanítása, valamint egy új diktatúra szókincsének megalkotása 1947 után

Abstract

The aim of the paper is to compare the political vocabulary used under two German totalitarian political systems: (1) the linguistic elements of the National Socialist regime of 1933–1945, and (2) the words used in the German Democratic Republic between 1949–1990. The paper confirms that structural identities can be discovered between the vocabulary of the Third Reich and the GDR vocabulary. This means that the language policy aspirations of the National Socialist dictatorship, and its tools and elements are the same as those used in the GDR: the current power created new, non-existent words, created new words by composing already existing words, or completely reinterpreted existing expressions. Nevertheless, a striking similarity between the two vocabularies is that both systems had their own frequented words most associated with the political system, and both promoted the frequent use of technical and official words. And these methods were permeated by an all-encompassing ideology that could answer all questions of life.

Keywords: totalitarian language, National Socialism, political vocabulary, Entnazifizierung

1 Bevezetés

Diktatúrák nem hullanak csak úgy az égből. Amennyiben egy szélsőséges kisebbség hatalomra kíván jutni – majd egy önkényuralmat felállítani –, mindenképp elő kell készítenie a terepet egy olyan széleskörű társadalmi egyetértéshez, amelyet hatalma csúcsán is meg kell tudnia tartani. Vagyis a hatalmon levőnek minden eszközzel azt a látszatot kell keltenie, mintha önkényuralma céljai és intézkedései teljes összhangban lennének az elnyomottak akaratával. Ehhez azonban az erőszak nem elég, nyelvi eszközökhöz kell folyamodni. „*A diktatúrák ugyanis sohasem némák.*” (Schlosser 2013: 9) Ebből a szempontból a nemzetiszocialista diktatúra ékes példája a nyelv fontosságának, hiszen a fizikai erőszak mellett ez volt az a fegyvernem, amely a náci párt számára lehetővé tette a hatalom megragadását, majd megtartását. A nyelv fontosságát egy diktatúrában jól mutatja továbbá a vezető hatalmi réteg félelme a kontrollálatlan, „szabad” kifejezésektől is. Egy nyelv többet jelent szavak összességénél: használatának nyelven kívüli feltételeibe van ágyazva, ezáltal elnyerve speciális jelentését. Magját a kulcsszavak és kulcsérvelések együttese adja, amelyek egy látszólagosan zárt világképet tükröznek. Vagyis náci kifejezéssel élve egy világnézetet (Schlosser 2013: 12). Megnyilvánulni ugyanakkor veszélyes. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy egy diktatúrát éppúgy meghatározza az, hogy miről beszél, mint hogy miről hallgat.

Havasi Benigna

A német diktatúrák nyelve.

A német szókincs náciatlanítása, valamint egy új diktatúra szókincsének megalkotása 1947 után

Argumentum 16 (2020), 280-291

Debreceni Egyetemi Kiadó

DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2020/17

Jelen dolgozat a német történelem két politikai rendszerének nyelvvel foglalkozik. Egyrészt az 1933–1945 közötti nemzetiszocialista rezsím nyelvi elemeivel, majd az azt követő, 1949–1990 között működő Német Demokratikus Köztársaság szókincsével. Céлом a német szókincs változásának nyomon követése, ennek révén pedig a diktatórikus rendszerek lenyomatának feltárása. Írásomban azon állításomat kívánom igazolni, hogy 1945 júliusa után a német szókincs náciatlanítása nem történt meg teljeskörűen – vagyis az alkalmazott szókincsből nem került ki a nemzetiszocialista szóhasználat összes eleme –, mindemellett ugyanakkor a nemzetiszocialista Németország és az NDK szókincs között strukturális azonosságokat lehet felfedezni. Ez azt jelenti, hogy a nemzetiszocialista diktatúra nyelvpolitikai törekvései, valamint annak eszközei és elemei megegyeznek az NDK-ban használt módszerekkel. Meglátásom szerint ennek legfőbb oka a két rendszer hatalmi berendezkedésének köszönhető. Mindazonáltal fontosnak tartom leszögezni, hogy a nyelvpolitikai hasonlóságok nem jelentik egyben azt is, hogy a két diktatórikus rendszer között kontinuitás volna.

Náciatlanítás (*Entnazifizierung*) alatt a náci Németországot „felszabadító” négy hatalom azon tevékenységét értem, amely a német politikát, kultúrát, jogrendszert, sajtót és gazdaságot kívánta a nemzetiszocializmustól megszabadítani. Ezen területeken belül megfigyelhető egy nyelvpolitikai törekvés is, amely arra irányult, hogy a német nyelvből, valamint annak szókincséből kiirtsa a nemzetiszocialista rezsím által létrehozott és alkalmazott szavakat, kifejezéseket. Állításomat már maga a náciatlanítás körüli érdekes szóhasználat is alátámasztja, hiszen ezen kifejezéshez a legtöbb ember egyből a *Persilschein* (‘persilelismervény’) szót társítja. Bár elsőre azt gondolhatnánk, hogy a *Persilschein* az 1945-öt követő időszak szókincséhez kötődik, gyökere mégis a nemzetiszocialista időszakban keresendő. Amikor egy náci férfi megkapta behívólevelét a második világháborúba, börtöndre való pénz hiányában egy kartondobozban vitte magával holmijait. A kartondobozok többségén a Persil felirat díszelgett, így a hétköznapi nyelvhasználatban elterjedt a *Persilschein* kifejezés a *behívólevel* elnevezés helyett (Golluch 2019). 1945 után azonban a szó jelentése megváltozott: egy dokumentum, amely igazolta, hogy az adott személy nem követett el náci bűnöket, illetve a náci párt tevékenységében sem vett részt. Véleményem szerint ezen példa arra a jelenségre mutat rá, hogy a két 20. századi németországi diktatúra nyelvpolitikai törekvései között azonosságok voltak, amelyeket érdemes feltárni.

A dolgozat szerzőjének tudományos motivációját két felismerés adta. Egyrészt a vizsgált terület alapos feltárása megmutatta, hogy bár számtalan német tudós és szakértő foglalkozott a két diktatúra szókincsével, összehasonlító vizsgálatot azonban egyik sem végzett.¹ Természetesen készültek átfogó, történelmi perspektívában vizsgálódó művek a német nyelv folyamatos alakulásának nyomon követése céljából (lásd von Polenz 2009; Besch, Reichmann, Sonderegger 1984), ugyanakkor ezen kutatások inkább történelmi szakaszok nyelvhasználatának bemutatására törekedtek, semmint azok összehasonlító értékelésére. Ennek tekintetében jelen írás – már meglévő tudományos eredményeket is felhasználva – ezen űrt kívánja kitölteni. Az összehasonlítás elvégzése két tudományos eredménnyel szolgálhat: egyrészt a két német diktatúra közötti új szempontú hasonlóságok és különbségek megismerése, másrészt pedig módszertani alap nyújtása a totalitárius rendszerek (tehát nem csak a német) szókincsének tanulmányozására. A dolgozat tehát új tudományos eredményeket kíván feltárni és az olvasó közönséggel megismertetni. A szerző motivációjához továbbá nagyban hozzájárult, hogy a

¹ Összehasonlító vizsgálat a témában Norma Karin Sars szakdolgozata révén érhető el, ugyanakkor a szerző nem végzett strukturális vizsgálatot, kizárólag egyes szavak használatáról írt a két rendszerben (Sars 2014).

Havasi Benigna

A német diktatúrák nyelve.

A német szókincs náciitanitása, valamint egy új diktatúra szókincsének megalkotása 1947 után

Argumentum 16 (2020), 280-291

Debreceni Egyetemi Kiadó

DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2020/17

hazai társadalomtudományokban kevésbé, sőt alig terjedt el a politikai szókincs vizsgálatának lehetősége. Így a dolgozat a magyar kutatóknak is segítségére kíván lenni azáltal, hogy a német diktatúrák példáján keresztül bemutatja, hogy miképp lehet egy diktatúra politikai szókincsével foglalkozni. Ennek legfőbb alapja a kutatás során alkalmazott módszertan, amely lehetővé teszi azt is, hogy akár a magyar, akár a szovjet diktatúrák szókincsé is vizsgálható legyen. Fontos szempont továbbá, hogy – ahogyan az fentebb is kifejtésre került – a német totalitárius rendszerek szóhasználatával történő foglalkozás egy tudományos alapossággal vizsgálható terület. A kutatások eredményei azonban a magyar társadalomtudományokba nem kerültek bevezetésre. Ezt a hiányosságot a dolgozat pótolni kívánja.

Jelen kutatás eredményét árnyalhatja, hogy 1945-öt követően csupán az NDK szókincsével foglalkozik, az NSZK szóhasználatával nem. Meglátásom szerint ugyanakkor az egy külön vizsgálatot igényelne, amelyet érdemesnek vélek a későbbiekben lefolytatni. Jelen dolgozat a két német diktatúra szókincsének összehasonlítására fektette a hangsúlyt, és nem a német (értve ezalatt mindkét Németországban alkalmazásban lévő nyelvet) szókincs átalakulási folyamatának elemzésére.

Az eredmények bemutatása előtt ugyanakkor fontosnak vélek egy módszertani kitekintést tenni. Egy nyelv politikai szókincsének vizsgálatakor figyelembe kell venni, hogy nem a nyelvrendszerrel foglalkozunk, hanem a szóhasználattal: vagyis egy ország vagy adott esetben több ország politikai kultúrájával. Ez utóbbi határozza meg, hogy a szavak mely szemantikai csoportjai alkotják a politikai szókincsét. Alapesetben ide tartoznak a politikai intézmények (például parlament, kormány), a társadalomtudomány és a politikatudomány kifejezései (például végrehajtó hatalom), jogi és közigazgatási fogalmak (például főosztály, feljegyzés), olyan szavak, amelyeknek politikai jelentéssel bírnak (például háború, osztály), illetve leginkább a médiában sokat hangoztatott szavak, amelyek törésvonalakat képeznek a társadalmon belül (például nőikvóta, szocializmus). Ezen felsorolást természetesen kiegészíti minden olyan téma vagy terület, amely a mindenkori politikai napirendet meghatározza (például környezetvédelem). A politikai szókincs vizsgálatok összességében az alábbi három terület hatásai mérvadók (Haß-Zumkehr 2002: 375–376):

1. a politikai kommunikációs rendszer;
2. egy adott társadalom számára politikai szempontból releváns témák;
3. idő vagy időintervallum.

Összességében tehát a politikai szókinccstől azt várhatjuk, hogy az adott politikai kultúra lényeges karakteréről informáljon.

2 A Harmadik Birodalom szókincsé

A nemzetiszocialista szókincs vizsgálata közel hetvenéves múlttal rendelkező terület, amelynek alakításában több tudományág – így a történelem, az irodalom, a germanisztika, a nyelvészet és a politikatudomány – képviselői is részt vettek. Népszerűségét vélhetően annak köszönheti, hogy a nemzetiszocializmus kutatói a mai napig keresik a választ arra a kérdésre, hogy minek köszönheti stabilitását a náci rezsim. A különböző tudományágak különböző választ adtak a kérdésre, majd az 1970-es évektől kialakulni látszott egy konszenzus, amely a hangsúlyt a propagandára helyezte. A fasizmuskutatók java arra az eredményre jutott, hogy

Havasi Benigna

A német diktatúrák nyelve.

A német szókincs náciitanítása, valamint egy új diktatúra szókincsének megalkotása 1947 után

Argumentum 16 (2020), 280-291

Debreceni Egyetemi Kiadó

DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2020/17

az NS-rezsim stabilitásának döntő része a náci nyelvpolitikán nyugszik, így a nyelv a társadalom befolyásolásának legfőbb eszközeként volt jelen.

A nemzetiszocialista időszak alatt a német történelem (Németország, valamint a második világháború alatt Németország által okkupált államok) egy szakaszát értjük, amelynek politikáját a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, NSDAP) határozta meg. Szűkebb értelemben az 1933. január 30. (Adolf Hitler német hatalomra jutása) és az 1945. május 8. (kapituláció) közötti időintervallumot nevezzük nemzetiszocialista időszaknak. Egyes források azonban ennél tágabb időtávot vizsgálnak: így például a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt 1919-es alapítását követő időszakot vagy a népi és rasszista mozgalmak németországi és ausztriai történetét a 19. századtól kezdődően.

A vizsgálat tárgyának időbeli lehatárolásához képest nehezebb feladatot jelent a német nyelv és szókincs nemzetiszocialista időszak alatti modellezése. A fellelhető szakirodalom szinte kivétel nélkül egyetért abban, hogy a nemzetiszocialista időszak cezúráját jelent a német nyelv történetében: az ezen időszakra tehető propagandatevékenység ugyanis hosszú távon határozta meg az emberek (nem csak a németek) viszonyát a nyelvhez. Abban viszont továbbra sincs egyetértés a kutatók között, hogy beszélhetünk-e egy különálló, specifikus tárgyról, amelyet tudományos vizsgálat alá vethetünk, illetve egy sajátos jellemzőkkel bíró nyelvtörténeti időszakról. A tudomány kételyét jól mutatja az, hogy egységes megnevezése sincsen a problémakörnek (von Polenz 2009: 157) *Vokabular des Nationalsozialismus* (a nemzetiszocializmus szókincsé) (Schmitz-Berning 2010), *Wörterbuch des Unmenschen* (a kegyetlenség szótára) (Sternberger 1957), *Sprache unterm Hakenkreuz* (nyelv a horogkereszt alatt) (Schlosser 2013) vagy *Sprache des Dritten Reichs* (a Harmadik Birodalom nyelve) (Klemperer 1984). A kérdés tisztázatlanságát már a nemzetiszocializmus időszakából „örököltük”, például maga Hitler is a „szó hatalmának” (*Macht der Sprache*) nevezte a német propagandát *Mein Kampf* című művében. Abban viszont bizonyosak lehetünk, hogy a legtöbb olyan publikáció, amely a nemzetiszocializmus nyelvvel és annak szókincsével foglalkozik, azt állítja, hogy a társadalmi viszonyok leképződtek a nyelvhasználatban. Ebből kifolyólag a nemzetiszocializmus szókincsét már vizsgálhatja a történelemtudomány, a politikatudomány, de a szociálpszichológia is. Ezen írások általános célja, hogy a szókincs vizsgálatán keresztül olyan kulcsfogalmakat találjanak, amelyek segítik a náci rendszer működésének jobb megértését: hogyan tudta a totalitarista rendszer kontrolálni az egyén cselekedeteit. A „szavak hatalma” alatt ugyanis a nemzetiszocialista vezetők nem egy speciális nyelvi formát értettek, hanem a hatalomgyakorlás és a kontrollmechanizmusok új módját. Ennek központi eleme volt a tömeg mozgósítása, tájékoztatása.²

3 A Német Demokratikus Köztársaság szókincsé

Egy nyelvben bekövetkező változások a legfeltűnőbbben a szókincs területén jelentkeznek, ennek vizsgálata megfelelő tájékoztatást tud adni a nyelv állapotáról, körülményeiről, valamint a lexikográfiai változásról egy adott időszakban – jelen esetben 1949-től 1990-ig –,

² A magyar szakirodalomban kizárólag Papp Kornélia publikációja áll rendelkezésre, aki George Orwell „újbeszél” szabályai mentén elemezte Victor Klemperer naplóját, valamint a német filológus által megállapítottakat. Ugyanakkor azt fontos látni, hogy Papp nem foglalkozott tágabb értelemben a nemzetiszocialista nyelvvel, hanem csupán egyes szabályszerűségeit összegezte (lásd Papp 2004: 157–171).

Havasi Benigna

A német diktatúrák nyelve.

A német szókincs náciitanítása, valamint egy új diktatúra szókincsének megalkotása 1947 után

Argumentum 16 (2020), 280-291

Debreceni Egyetemi Kiadó

DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2020/17

illetve egy adott társadalmi kontextusban. A vizsgált időintervallum legjellegzetesebb változása az NDK-specifikus szavak fellépése volt, amelyeket a kutatók első alkalommal a Német jelenkor szótárában (*Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*) rögzítettek. A szótár 1952-es összeállítása magától értetődően egész Németország területére vonatkozott, ugyanakkor a két német állam megléte hamarosan azt a következményt vonta maga után, hogy elkülönült egymástól a két ország nyelvhasználata, így az alkalmazott szókincs is. Mindez azt jelentette, hogy egyes szavak és kifejezések vagy az egyik, vagy a másik országban voltak csak használatban (lásd Hellmann 1984). Ennek megfelelően végül a szótáraknak is igazodniuk kellett Németország kettészakadásából fakadó elkülönítéshez: az egyes lexémák és kifejezések kiegészültek az alábbi jelzéssel: /NDK/ (*DDR*), NSZK (*BRD*).

1970-ben megváltozott a Német jelenkor szótár koncepciója: a szótár készítői azt az állítást kívánták alátámasztani, amely szerint akkor már 20 éve az eltérő politikai fejlődés hatására a két országban már nem beszéltek ugyanazt a közös német nyelvet az emberek, az NDK-ban egy lényegesen különböző „nyelvvariáns” volt alkalmazásban (Schmidt 1992: 27). A két szókincs közötti különbség leginkább a szavak jelentésének megváltozásában, új szavak feltűnésében, valamint régi képződmények ismételt használatában volt tetten érhető.

4 A Harmadik Birodalom, valamint a Német Demokratikus Köztársaság nyelvének összehasonlítása

Politikai berendezkedését tekintve a náci Németország egyértelműen totalitárius állam volt, a Német Demokratikus Köztársaság pedig egy totalitárius állam – a Szovjetunió – által megszállt országgént működött. Ebből kifolyólag a központosított állami propaganda mind a két időszakban meghatározó volt a politika számára, így a német nyelv szókincsére is. Utóbbi elterjedése a Harmadik Birodalomban a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – NSDAP*), az NDK esetében pedig a Német Szocialista Egységpárt (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – SED*) tagjainak volt köszönhető. A politika által önkényesen átalakított szóhasználatot elsődlegesen a hivatalokban és az intézményekben tetten érhető kommunikáció során alkalmazták, ugyanakkor hatásköre az élet minden területére kiterjedt.

A két nyelv összehasonlításakor azt néztem meg, hogy milyen megoldásokat alkalmazott a két politikai rezsim az egyes szavak tartalmának meghatározásakor. Fontos kiemelni, hogy grammatikai változásokat egyik rendszer sem eszközölt. A vizsgálat lexikográfiai módszertanon alapszik, tehát az egyes szavak történetének feldolgozását ellátó szótárak tartalmait használja fel. A Harmadik Birodalom szókincsének vizsgálatához Cornelia Schmitz-Berning (Schmitz-Berning 2010) által összeállított szótár nyújtott segítséget, valamint Viktor Klemperer gyűjteménye (Klemperer 1984), az NDK szóhasználatának értelmezésekor pedig Manfred W. Helmann (Helmann 1984) és kutatócsapata által elkészített szószedet. A tanulmány szerzője tehát a meglévő szógyűjtemények alapos feldolgozása és értelmezése során választotta ki azon példákat, amelyek megfelelnek az alkalmazott módszertannak, és az általa felvázolt kategóriáknak.

Mind a két szókincs esetében 3 kategóriába sorolták a nyelvészek a változáson átment szavakat (Schmidt 1983: 169–202; Müller 1994): új szó (*Neuwort*),³ új szóalkotás (*Neuprä-*

³ Szavak, amelyek 1945 után kerültek be a német szókincsbe (Schmidt 1983: 137).

Havasi Benigna

A német diktatúrák nyelve.

A német szókincs náciitanítása, valamint egy új diktatúra szókincsének megalkotása 1947 után

Argumentum 16 (2020), 280-291

Debreceni Egyetemi Kiadó

DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2020/17

gung),⁴ valamint új szójelentés (*Neubedeutung*).⁵ E csoportosítás segítségével lehet nyomon követni a német szókincs 1950 utáni alakulását.

4.1 Új szavak létrehozása

A nemzetiszocialista rendszer alatt megfigyelhető volt dinamizáló stílus, amelynek célja, hogy cselekvésre sarkallja az embereket. Ennek elérése érdekében a rendszer vezetői előszertettel kreáltak új szavakat vagy szóösszetételeket. A mozgósítási törekvésekhez hozzátartozott, hogy a hatalom állandóan politikai akciókat kívánt megvalósítani (*Abwehraktion* – 'elhárítási akció', *Gemeinschaftsaktion* – 'csoportakció'), hirdette, hogy akarattal és erővel minden elérhető (*Willenseinsatz* – 'akaratbevetés', *Einigkeitswille* – 'egységakarát', *Machtwille* – 'hatalmi akarát', *Durchschlagskraft* – 'átütő erő') (Seidel-Slotty, Seidel 1961: 64–65). Szintén a szóalkotáshoz csoportosítható az *Eintopfessen* ('egytálétel'),⁶ a *freiwillige Winterhilfe* ('önkéntes téli segély')⁷ vagy a *Blutfahne* ('vérlobogó').⁸

Az NDK-ban új szóként tartották számon például a *Dienstleistungskombinat* ('szolgáltató-kombinát'), a *Dispensairebetreuung* ('beteggondozó'), a *Kinderkombination* ('gyermekmegőrző')⁹ szavakat. Az új kifejezéseket általában tárgyak megnevezése vagy társadalmi folyamatok leírása céljából fogalmazták meg. További példa: *Personenkennzahl* ('személyszám'), *gesellschaftliche Gerichte* ('társadalmi bíróságok'), *öffentlicher Tadel* ('nyilvános megrovás') vagy *Kommunale Wohnungswirtschaft* ('közösségi ingatlanpiac'). Utóbbi kifejezések a szocialista rendszerhez és annak berendezkedéséhez kapcsolódtak, illetve társadalmi folyamatokat írtak le.

Jól látható, hogy mind a két politikai rendszer esetében az újonnan létrehozott szavak mind az uralkodó ideológia világnézetét tükrözték. Ennek köszönhetően pedig jelentésüket nem vizsgálhatjuk máshogyan, csakis az adott időszak társadalmi kontextusának tükrében. Az *Arbeitslager* ('munkatábor') vagy az *Endlösung* ('végső megoldás') szavak kizárólag a nemzetiszocializmus alatt kaptak jelentést, azt megelőzően üres fogalomnak vagy nemlétező kifejezésnek vélték volna az emberek. Ugyanígy a *Planwirtschaft* ('tervezgazdaság') szó is a szocializmus társadalmi és gazdasági szerkezetében értelmezhető. Ebben a kategóriában érzékelhető talán a legjobban a német nyelv náciitanítása, hiszen 1945-öt követően a szókincsből kikerültek azok a szavak, amelyeket a nemzetiszocialista rezsim alkotott. Fontos ugyanakkor látni, hogy a náciitanítással párhuzamosan új szavak kerültek be a német szókincsbe, amelyek ugyanazt a funkciót töltötték be, mint a nemzetiszocialisták által létrehozott szavak. Csupán más ideológia mentén, más világnézetet hangsúlyozva, más üzeneteket átadva.

⁴ Szavak és kifejezések, amelyek meglévő szavak felhasználásával jöttek létre (Schmidt 1983: 137).

⁵ Szavak, amelyek új jelentést kaptak (Schmidt 1983: 137).

⁶ Az áldozatok kollektív és egyenlő arányú felvállalását fejezte ki: „Az egytálétel – mindnyájan csak azt esszük, amit nagy mértékletességgel egy tálba összefőztek, mindnyájan egy és ugyanazon tálból eszünk.” (Klemperer 1984: 242)

⁷ „Önkéntesnek hazudták azt az ellenszenves ajándékozást, ami a valóságban kényszeradakozás volt.” (Klemperer 1984: 243)

⁸ A náci párt így nevezte a horogkeresztes zászlót.

⁹ *KiKo*-nak rövidítve.

Havasi Benigna

A német diktatúrák nyelve.

A német szókincs náciatlanítása, valamint egy új diktatúra szókincsének megalkotása 1947 után

Argumentum 16 (2020), 280-291

Debreceni Egyetemi Kiadó

DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2020/17

4.2 Új szavak alkotása

A nemzetiszocialista szókincsben találhatóak olyan szavak, amelyeknek olyan folyamatok, jelenségeket vagy tárgyakat írtak le, amelyek már eleve léteztek, jelentőségre azonban azért tettek szert, mert egy új fajta interpretációt tükröztek. Ennek nyelvi eszköze az új szavak alkotása, vagyis meglévő szavak felhasználásával új szavak kreálása. Ennek egyik jellemző módja az *ent-* fosztóképző alkalmazása volt a német nyelvben. Az *entartet* ('elfajult', 'elfajzott') kifejezést bár a biológia szókincse már tartalmazta, a nemzetiszocialista rendszerben új fajta értelmezést kapott: „a különböző emberi fajok között nemcsak testileg, de szellemileg is jelentős különbségek fedezhetők fel, s ha nem azonos fajok keverednek, elfajtalanodás lép fel, általa pedig hanyatlásnak indulnak az adott fajok.” (Schmitz-Berning 2010: 159). Az *Entrümpelung* ('lomtalanítás') kifejezés már arra utalt, hogy a lakás bejáratát szabadabbá kell tenni annak érdekében, hogy akadálymentesen, gyorsan el lehessen hagyni a helyiséget (Papp 2004: 159). A rendszer, majd a háború okozta kereskedelmi problémák okán a lakosság egyre korlátozottabban fért hozzá a jó minőségű élelmiszerekhez. A szinte már-már ehetetlen ételekre használták az *entbittern* ('fanyartalanítás') szót, amellyel ehetővé igyekeztek tenni az ételeket (Papp 2004: 159).

Az NDK szókincsében a náci nyelvhasználat logikájával szinte teljesen megegyező kifejezéseket találunk, amelyek szintén az uralkodó politikai berendezkedés céljaival összhangban neveztek meg létező jelenségeket és tevékenységeket. Az NDK-ban a *Sekundärrohstoff* ('másodanyag') megnevezés volt alkalmazásban az *Altstoff* ('régí anyag') helyett. Az új elnevezés azt a célt szolgálta, hogy az üveget, fát, papírt, valamint a többi újrahasznosítható anyagokat az emberek ne tekintsék szemétnak, hanem többször használatos erőforrásoknak. A kettő és fél szobás lakások helyett elterjedt a *Dreiraumwohnung* ('háromszobás lakás') elnevezés, amely a társadalmi jólétet, valamint a hatalom otthonpolitikáját kívánta pozitív színben feltüntetni. A *Seniorheim* ('öregék otthona') szót felváltotta a *Feierabendheim* (szabad fordításban 'munkaidő utáni otthon'). Ezen értelmezésben is jól tükröződik a politikai berendezkedés fókuszja, vagyis a munkaalapú társadalomhoz olyan szavakat kellett kötni, amelyek szintén a munka világába nyúlnak vissza. Az NDK szókincsében találhatóak ugyanakkor olyan megnevezések, amelyeket azért hozott létre a hatalom, hogy az NSZK-ban használatos nyugati, angol-szász szavaknak keleti megfelelőt adjon. Ennek megfelelően a *DJ* szó helyett a *Schallplattenunterhalter* ('lemezlovas') kifejezés volt használatban. Ugyanezt az állítást erősíti a *Stadtbilderkläreroder* (szabad fordításban 'városképelemagyarázó') a *Fremdenführer* ('idegenvezető') helyett.

Minden bizonnyal ezen kategóriába tartozó szavak maradtak meg a mai napig a német szóhasználatban, hiszen ezen szavak már létező cselekvésekre, jelenségekre, tárgyakra stb. vonatkoztak, csupán ideológiai színezettel töltötte fel tartalmukat. Mindezt bizonyítja, hogy jelen korunk német értelemező kéziszótárai ezen szavak többségét most is tartalmazza. Például a náci szóhasználatban terjedt el az *Umvolkung* kifejezés, amely a 21. században az asszimiláció folyamatára használandó, miközben a náci Németország a megszállt országok társadalmának „németesítésére” értette. Ebben a tekintetben a német nyelv náciatlanítása nem történt meg teljeskörűen, ahogyan az NDK vezetői által alkotott új szavak mindegyike sem tűnt el a mai napig.

Havasi Benigna

A német diktatúrák nyelve.

A német szókincs náciitanítása, valamint egy új diktatúra szókincsének megalkotása 1947 után

Argumentum 16 (2020), 280-291

Debreceni Egyetemi Kiadó

DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2020/17

4.3 Új jelentések adása

A nemzetiszocialista nyelv a kezdetektől fogva előszeretettel alkalmazta az eufemizmust. Ezek többsége a bürokrácia nyelvéhez voltak köthetők, ugyanakkor az eufemizmus a hétköznapi nyelvhasználatban is megfigyelhető volt. Így például olyan kifejezésekkel, mint a *Deutscher Kaffee* ('német kávé') és a *Deutscher Tee* ('német tea') a német vezetés a kávé és a teát pótló termékeket kívánta „finomabbá tenni” a katonák számára. Az *Intelligenz* ('értelmiség') pedig leértékelt fogalomként vonult be a nemzetiszocialista szótárakba, ugyanis az értelmiség a többnyire kritikusan gondolkodókat és bomlasztókat takarta. Találunk ugyanakkor olyan példát is, amikor egy abszolút negatív konnotációjú szó, mint a *fanatisch* ('fanatikus') pozitív értelmet kapott: „mert hát a nemzetiszocializmus a fanatizmusra épült és minden eszközzel a fanatizmusra nevelt, ezért a fanatikus a Harmadik Birodalom egész rendszere alatt felsőfokon méltányoló melléknév lett.” (Klemperer 1984: 62). Az *abgewandert* ('elköltözött') kifejezés volt használatos, amennyiben egy zsidónak sikerült elhagynia a Harmadik Birodalmat. Ebben az esetben a német posta „a feladónak pedig ezzel az eufemisztikus megjegyzéssel küldte vissza a borítékot: A cím megváltozott.” (Klemperer 1984: 169).

Az NDK szókincsében az újraértelmezés eszközét abban az esetben használták, ha az adott szó a Német Szövetségi Köztársaságban (NSZK) is használatos volt, a szocialista rezsim azonban új értelmet akart adni az adott szónak. Az *Aspirantur* kifejezés általános értelemben a jelöltséget jelenti (ebből képződik az *aspiráns* szavunk). Az NDK-ban ugyanakkor – a szocialista blokk többi országához hasonlóan – 1951-től kezdődően egy személy tudományos előremenetelét illették a szóval ('aspirantúra'). Az *Altbauer* megnevezés 'parasztgazdá'-t jelent, a szocialista Németországban viszont azon parasztokat értették alatta, akik már az NDK fennállása előtt is parasztgazdák voltak. Érdekes megvizsgálni a *Kollektiv* ('kollektíva') jelentését is, sőt mi több, egyszerre két jelentését is: jelentette egyrészt 'együtt dolgozó emberek csoportját'-t, másrészt pedig 'emberek csoportját'-t, 'akiket összeköt az azonos társadalmi és szakmai feladat, illetve érdeklődés, valamint társadalmi alapelvek mentén együtt dolgoznak.' (Fleischer 1987: 49).

Az új jelentésű szavak esetében sem beszélhetünk a német nyelv teljes náciitanításáról. Ennek oka, hogy a rendszer meglévő szavaknak adott új jelentést, ennek következtében a szavak a nemzetiszocialista rendszer bukása után is fennmaradtak. Fontos változás ugyanakkor, hogy a német szókincs ezen elemei elvesztették az 1933–1945 közötti rendszerben elnyert értelmezésüket, s helyette vagy újat kaptak, vagy visszatértek az 1933 előtti időszakhoz. Így az értelmiségi kifejezés ismételt pozitív konnotációt kapott. Más szempontból ugyanakkor vannak szavak, mint például a *fanatikus* jelző, amely nem tűnt el a német szótárakból, viszont használatuk nemkívánatossá vált, mert mindenki automatikusan a náci rezsimhez köti őket. Ugyanez igaz az NDK szókincsére is: az *Aspirantur* ('aspirantúra') kifejezést a mai napig használják a szocialista rendszerben szocializálódott akadémikusok, ugyanakkor tudvalevő, hogy melyik időszakhoz kötődik alkalmazása.

4.4 A politikai rendszerhez köthető frekvenciát szavak

Mind a nemzetiszocialista szókincsben, mint az NDK szókincsében fellelhetőek olyan szavak és kifejezések, amelyek teljes mértékben az uralkodó ideológiához voltak köthetőek. A politikai hatalmon lévők célja pedig az volt, hogy általuk adják át a társadalomnak a követendő világnézet legfőbb paneljeit. Nyelvészeti szempontból érdekes, hogy ezen szavak között

Havasi Benigna

A német diktatúrák nyelve.

A német szókincs náciitanítása, valamint egy új diktatúra szókincsének megalkotása 1947 után

Argumentum 16 (2020), 280-291

Debreceni Egyetemi Kiadó

DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2020/17

nagyon sok melléknév található, az egyébként nominális stílusú, a főneveket nagyon kedvelő német nyelv ellenére.

A nemzetiszocialista szóhasználatban a *kämpferisch* ('harcias') jelző már korántsem a küzdőszellemet jelentette, hanem a beszélő mentalitását képezte le. A harc nem más, mint egy mozgás, amely az embereket folyamatosan feszültségben és aktivitásban tartja. Kontrollálatlan, ésszerűtlen, az etikai normákat nélkülöző és agresszív. Mégis a náci ember ideáltípusának legfontosabb teljesítménye és karaktere. Werner König szerint a nemzetiszocialista nyelv egy „pszeudomonumentalizmus”-t szolgál ki annak érdekében, hogy megfelelően mutassa be magát (König 1978: 121.). Ennek egyik ékes példája a *historisch* ('történelmi') melléknév, amely bár grammatikailag tekintve nem tartalmaz fokozásra utaló toldalékot (vagyis nem 'történelmibb' vagy 'legtörténelmibb'), tartalmilag mégis egy grandiózus cselekvés mellett használt jelzőként szuperlatívát közvetített. A náci rezsim minden eredményt történelminek könyvelt el, legyen szó egy csata megnyeréséről vagy egy autópálya megépítéséről. Természetesen ebbe a kategóriába sorolható a *volks-/völkisch* ('nép, népi'), amely jelzőt az uralmon lévők képesek voltak bármilyen szóval összepárosítani annak érdekében, hogy általuk erősítsék az emberekben a nemzetiszocialista ideológia elterjedését. Így például: *Volksgemeinschaft* (népközösség), *Völkischer Beobachter* (Népi Figyelő), *Volkspolizei* (néprendőrség).

Az NDK-ban szintén melléknévek tömkelegét figyelhetjük meg. *Allseitig* ('sokoldalú') jelzőt használta a rendszer annak leírására, hogy a rendszer az élet minden területével, minden kérdéskörrel foglalkozik (Hientzsch 2007). A szuperlatívuszok használata nemcsak a náci szókincs, hanem az NDK szóhasználatának is fontos eleme volt. A szocialista rendszerben az *immer* ('egyre'), *noch* ('még') partikulák arra szolgáltak, hogy még inkább hangsúlyozzák a beszélő mondanivalóját. Még erősebb lett az ország, még erősebb a szocializmus stb. Ezen nyelvi eszköz használata igazodott a kommunizmus történelemfilozófiájához, vagyis a lineáris társadalomfejlődéshez. Szintén a rendszerhez köthető érdekes kifejezés volt a *zum Wohl des ganzen Volkes* (az egész nép javára), amely még az NDK alkotmányába is belefoglaltak.

A politikai szempontból frekvenciált szavak esetén érdekes kapcsolat figyelhető meg a két politikai rendszer szókincsé között. Meglátásom szerint bár a náci kifejezések kikerültek a szókincsből, korábbi alkalmazásuk célja ugyanakkor tovább élt a szocialista rendszerben. A *totális* helyett a *sokoldalú* szó került használatba, a szuperlatívusz egy másik nyelvi formában maradt meg, a *népi* helyett minden *szocialista* lett, a német nép boldogulásának fontossága pedig szintén előtérben maradt, csupán másképp megfogalmazva.

4.5 Technikai szavak

Utolsó kategóriaként érdemes szót szólni a két rendszerben fellelhető technikai, hivatali szavakról. Ebbe a csoportba olyan, főleg a politika világához tartozó szavak tartoznak, amelyeknek célja kettős volt: egyrészt a hosszú kifejezéseket, a hétköznapi életbe is beivódott intézmények nevét könnyebb legyen kiejteni, másrészt ugyanakkor hatékonyabban és egyszerűbben integrálni ezen szavakat a mindennapi szóhasználatba. A rövid szavak, mozaikszavak azért is hasznosak, mert a társadalom tagjai nem gondolkodtak el azok jelentéséről, így ideológiai töltetükre sem irányult a figyelem. „*Gyors elterjedésüket egyfelől a praktikusság, a könnyed kiejthetőség indokolta – a nehezen érthető, ideológiával túlterhelt szavak helyett ekképp csak néhány betűt kellett megjegyezni, a lerövidített kifejezések pedig a beszédet is*

Havasi Benigna

A német diktatúrák nyelve.

A német szókincs náciatlanítása, valamint egy új diktatúra szókincsének megalkotása 1947 után

Argumentum 16 (2020), 280-291

Debreceni Egyetemi Kiadó

DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2020/17

gyorsították, mely ráadásul a mozgalom ideológiájához is jól illett –, másfelől semlegessé tette a negatív jelentéstartalmú kifejezéseket.” (Papp 2004: 167–168).

A náci szókincsben a legtöbb mozaikszó a nemzetiszocialista párt berendezéseihez kapcsolódik: *Nationalsozialistische Betriebszellenorganisation – NSBO* (Nemzetiszocialista Üzemsejtek Szervezete), *Bund Deutscher Mädel – BDM* (női szervezet), *Hitlerjugend – HJ* (férfi ifjúsági szervezet), *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – NSDAP* (Nemzetiszocialista Német Munkáspárt), *Schutzstaffel – SS* (katonai és védelmi szervezet), *Sturmabteilung – SA* (rohamosztag), illetve *Kraft durch Freude – KdF* (Boldogság általi erő). A rövidítések másik csoportját a rövid szavak teszik ki: *Geheime Staatspolizei – GESTAPO* (titkos államrendőrség), vagy *Untersuchungs- und Schlichtungsausschuß – USCHLA* (vizsgáló és egyeztető bizottság). Ezen szavak úgy nyerték el jelszóként történő azonosításukat, hogy nem csak írásban, hanem szóban, a hétköznapi nyelv részeként alkalmazták őket (Marcus 1942: 185). A hivatali szavak között lehet említeni a *Parteigenosse* (párttag) vagy a *Volkswohlfahrt* (népjólét) kifejezéseket.

Az NDK-ban nyelvpolitikájában szintén megtalálható volt ez a fajta törekvés. *Abschnittsbevollmächtigter – AB* volt az a rendőr, aki a rendőri feladatokat egy-egy utcában, vagy lakóterületen ellátta, vagy egy bizonyos területért felelt. Az emberek maguk között *Blockwart*-nak, azaz besúgónak, megfigyelőnek is nevezték. Hivatali szónak minősült az Ehrenkredit, vagyis a friss házásoknak szóló hitel, vagy az *Elternaktiv*, amely fogalom az iskolákban az osztály szülőképviseletét jelölte.

A náci elnevezések a hatalom 1945-ös bukását követően kivesztek a szókincsből, hiszen már nem léteztek azok az intézmények, vagy intézkedések sem, amelyeket jelöltek. Ebben a tekintetben náciatlanításra talán szükség sem volt, hiszen magától kikoptak ezen kifejezések a használatból.

5 Összegzés

A kutatás eredményeinek összefoglalásaként vizsgáljuk meg az *Entnazifizierung*, vagyis magát a náciatlanítás szót egy kicsit alaposabban. Ahogyan azt fentebb bemutattam, azt *entfosztóképző* alkalmazása a nemzetiszocialista hatalom egyik kedvelt módszere volt az új szavak alkotása esetében. Paradox módon az új hatalmi elit a náciaktól és azok hagyatékától való megszabadításra pont egy nemzetiszocialista nyelvi eszközt használt: a fosztóképző segítségével alkotta meg a náciatlanítás kifejezést. Mi következik mindebből? A két német diktatúra nyelvpolitikai törekvéseit a hatalmon lévő elitcsoportok ugyanolyan módszerekkel igyekeztek véghez vinni. Ezért nem elég azzal foglalkozni, hogy 1945 után a náci szókincs elemei kikerültek-e a szóhasználatból, hanem arra is fókuszálni kell, hogy milyen szavak, milyen módszerekkel és milyen céllal kerültek egyből a helyükre.

A két német diktatúra nyelvpolitikai módszerei megegyeztek: a mindenkorai hatalom új, azelőtt nem létező szavakat hozott létre, meglévő szavak összetételéből új szavakat alkottak, illetve meglévő kifejezéseket teljesen újraértelmeztek. Mindemellett pedig szembetűnő hasonlóság a két szókincs között, hogy mindkét rendszernek megvoltak a maguk frekvenciált, a politikai rendszerhez leginkább köthető szavai, valamint mindkettő a technikai és hivatali szavak gyakori alkalmazását propagálta. Ezeket a módszereket pedig áthatotta a mindent lefedő, az élet minden kérdésére választ adni tudó ideológia. Ebből következik, hogy az új

Havasi Benigna

A német diktatúrák nyelve.

A német szókincs nácitlanítása, valamint egy új diktatúra szókincsének megalkotása 1947 után

Argumentum 16 (2020), 280-291

Debreceni Egyetemi Kiadó

DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2020/17

hatalmi berendezkedés nácitlanító tevékenységét nem lehet értelmezni a „szocialistásító” nyelvpolitikai törekvések nélkül. Vagyis a nácitlanítás csak a szókincsot alkotó konkrét szavak esetében történt meg részlegesen, a náci nyelvpolitikai módszerek viszont megmaradtak, így a szókincs struktúrájában nem történt meg a nácitlanítás. Az eszközök és a módszerek tovább éltek.

Irodalom

- Besch, W., Reichmann, O. & Sonderegger, S. (1984): *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. Berlin/New York: De Gruyter Mouton.
- Fleischer, W. (1987): *Wortschatz der deutschen Sprache in der DDR. Fragen seines Aufbaus und seiner Verwendungsweise*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut Leipzig.
- Golluch, N. (2019): *Endlich nicht mehr nur Bahnhof verstehen, sondern wissen, wo der Hase im Pfeffer liegt: Das Redewendungen-Erklärungsbuch*. München: Riva.
- Haß-Zumkehr, U. (2002): Die politische Lexik im de Gruyter Wörterbuch Deutsch als Fremdsprache. In: Wiegand, Herbert Ernst (Hrsg.): *Perspektiven der pädagogischen Lexikographie des Deutschen II. Untersuchungen anhand des „de Gruyter Wörterbuchs Deutsch als Fremdsprache”*. Tübingen: Niemeyer.
- Hellmann, M. W. (1984): *Ost-West-Wortschatzvergleiche. Maschinell gestützte Untersuchungen zum Vokabular von Zeitungstexten aus der BRD und der DDR*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Hientzsch, F. (2007): *Allseitig und harmonisch entwickelte sozialistische Persönlichkeiten: Personenbezeichnungen im Sprachgebrauch der DDR*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Klemperer, V. (1984): *A Harmadik Birodalom nyelve*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- König, W. (1978): *Atlas zur deutschen Sprache*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag
- Marcus, W. (1942): Deutsches Sprachleben in der Tagespresse der Gegenwart. *Muttersprache* 57, 169–170.
- Müller, S. (1994): *Sprachwörterbücher im Nationalsozialismus. Die ideologische Beeinflussung von Duden, Sprach-Brockhaus und anderen Nachschlagewerken während des "Dritten Reichs"*. Stuttgart: Springer-Verlag. <https://doi.org/10.1007/978-3-476-04218-7>
- Papp, K. (2004): A Harmadik Birodalom nyelve – Victor Klemperer nyelvkritikája. *Múlt és Jövő* 1–2, 157–171.
- Polenz, P. von (2009): *Geschichte der deutschen Sprache*. Berlin/New York: de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110215526>
- Sars, N. K. (2014): *Varietäten einer natürlichen Sprache und Analyse von politisch gelenkten Vokabeln in der Alltagssprache im Dritten Reich und in der DDR*. Bergen: Institut für Fremdsprachen, Universität Bergen. <https://bora.uib.no/bitstream/handle/1956/9119/126839803.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Letöltés: 2020.11.16.).
- Seidel-Slotty, I., Seidel, E. (1961): *Sprachwandel im Dritten Reich. Eine kritische Untersuchung faschistischer Einflüsse*. Halle (Saale): Verlag Sprache und Literatur.

Havasi Benigna

A német diktatúrák nyelve.

A német szókincs náciitanitása, valamint egy új diktatúra szókincsének megalkotása 1947 után

Argumentum 16 (2020), 280-291

Debreceni Egyetemi Kiadó

DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2020/17

- Schlosser, H. D. (2013): *Sprache Unterm Hakenkreuz: Eine Andere Geschichte des Nationalsozialismus*. Bécs/Köln: Böhlau. <https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412211691>
- Schmitz-Berning, C. (2010): *Vokabular des Nationalsozialismus*. Berlin: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110928648>
- Sternberger, D. (1957): *Aus dem Wörterbuch des Unmenschen*. Hamburg: Dt. Taschenbuch Verlag.
- Schmidt, G. D. (1983): Klassifikation und Typisierung des BRD- und DDR-spezifischen Wortschatzes. In: Hellmann, M. W. (Hrsg.): *Ost-West-Wortschatzvergleiche. Maschinell gestützte Untersuchungen zum Vokabular von Zeitungstexten aus der BRD und der DDR*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 169–202.
- Schmidt, H. (1992): Sprachhistorische Forschung an der Akademie der Wissenschaften der DDR. Ein Rückblick. In: Roloff, H-G. (Hrsg.): *Jahrbuch für Internationale Germanistik 14/2*. Bern/Berlin/Frankfurt am Main: Gehlen Verlag Bad Homburg.

Havasi Benigna

ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola

H-1053 Budapest

Egyetem tér 1–3.

havasinina@gmail.com

Mathias Corvinus Collegium

H-1016 Budapest

Somlói út 49–53.

bhavasi@mcc.hu